

Віктор АНДРУЩЕНКО

доктор філософських наук, професор,
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України,
ректор Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
Президент асоціації ректорів педагогічних
університетів Європи, головний редактор
часопису (м. Київ)

Ключові слова: людина, освіта, культура, виховання, насильство, репресивна педагогіка.

Досліджується філософський сенс «насильства» та особливості його вияву в освіті, основні форми насильства в системі освіти та його подолання (викорінення) як завдання демократизації освіти. Автор стверджує, що з давніх часів освіта здійснювалась здебільшого як духовне насильство над особистістю. Дітей змалечку примушували в буквальному розумінні заучувати («зубрити») відповідні знання, жорстко контролювали процес освоєння норм релігії, моралі та культури, відхилення від яких розглядалось як свавілля і каралось від простого побиття різками до від-

УДК 1:37(477)

ОСВІТА БЕЗ НАСИЛЬСТВА

© Андрущенко В., 2017

лучення від школи. Освіта носила переважно насильницький характер. Учитель виступав як представник суспільної влади, який унормовував поведінку, домінував над учнем. Насильство – це форма діяльності (поведінки) особистості, метою якої є завоювання чи збереження власної зверхності та влади над іншою особистістю. Воно проявляється як узурпація свободи, підпорядкування особистості суб'єктивній волі насильника. В системі освіти насильство виявляється в таких основних формах, як приниження (заперечення, придушення) вчителем суб'єктивності учня, примушення останнього до освоєння другорядного навчального матеріалу, здійсненню діяльності, не притаманної навчально-виховному процесі тощо. Викорінення насильства є одним з головних завдань подолання репресивної педагогіки минулого, утвердження в освіті демократичних відносин.

давніх часів освіта здійснювалася здебільшого як духовне насильство над особистістю. Дітей змалечку примушували в буквальному розумінні заучувати («зубрити») відпо-

відні знання, жорстко контролювали процес освоєння норм релігії, моралі та культури, відхилення від яких розглядалось як свавілля і каралось від простого побиття різками до відлучення від школи. Освіта носила переважно насильницький характер. Учитель виступав як представник суспільної влади, який унормовував поведінку, домінував над учнем.

Насильство – це форма діяльності (поведінки) особистості, метою якої є завоювання чи збереження власної зверхності та влади над іншою особистістю. Воно проявляється як узурпація свободи, підпорядкування особистості суб'єктивній волі насильника. В системі освіти насильство виявляється в таких основних формах, як приниження (заперечення, придушення) вчителем суб'єктивності учня, примушення останнього до освоєння другорядного навчального матеріалу, здійсненню діяльності, не притаманній навчально-виховному процесі тощо. Викорінення насильства є одним з головних завдань подолання репресивної педагогіки минулого, утвердження в освіті демократичних відносин. Зупинимось на цьому більш докладно.

Перш за все, для подальшого дослідження необхідно детальніше проаналізувати сам **філософський сенс екзистенції «насильства» та особливості його вияву в освіті**. Зазначимо, що дефініція «насильство» має багатогранний характер. «Насильство» є одним з понять, визначення яких має передбачати щонайменше чотири рівні розуміння: конкретно-правовий, психологічний, загальнокультурний та філософський. У цьому контексті справедливо наголошує А. О. Йосипів, що «насильство» слід відносити до так званих загальнонаукових понять, які відіграють інтегративну роль, поєднуючи навколо себе (синтезуючи, акумулюючи в собі) результати досліджень різноманітними науками різних видів агресії або насильства [1, с. 145]. Звер-

немо увагу, що вивчення феномену «насильство» в будь-якій науці має ґрунтуватися на аналізі саме його філософського розуміння та змісту. Причина у тому, що це проблема екзистенції самої особистості. Протягом тривалого часу насильство супроводжує життя людини і присутнє в ньому постійно, будучи неодмінним атрибутом як приватного, так і суспільного існування конкретного індивіда.

Проблема насильства відноситься до того вузького, але надзвичайно важливого кола філософських проблем, від принципового вирішення яких залежить доля не лише окремих людей, а й людства в цілому. Ми дійсно приходимо до розуміння того, що людське життя – її унікальний, неповторний світ – є найвищою соціальною цінністю, заради якої можливі і необхідні всі наступні моральні орієнтири. Насильство призводить до краху цього світу, усуваючи саму потребу подальших етичних пошуків у галузі діалектики можливого і необхідного. І якщо насильство здійснюється в період становлення особистості, то наслідки є згубними як для самої людини, так і для суспільства у цілому.

Дефініція насильства має багато смислових навантажень та суперечливих сенсів. У філософському дискурсі питання змісту «насильства» є актуальним і не вирішеним. Так що ж таке насильство? Не до кінця усвідомлене благо, дане згори, здатне при раціональному використанні служити універсальним засобом вирішення соціальних протиріч, або зло, яке гальмує розвиток як особистості, так і суспільства? Наявність питання говорить про відсутність задовільної та чіткої відповіді [2]. З іншого боку відбувається пошук, у ході якого людство знову і знову повертається до розуміння філософського сенсу екзистенції «насильство».

Людина – відкрита система, вона здатна до піднесення та удосконалення, про що свідчить історія культури, але вона здатна і до «повторного здичіння», «сходження», причому в незрівнянно більш сильних формах. Декультурація може відбуватися навіть протягом одного покоління [3, с. 175]. Насильницькі дії надзвичайно небажані для

кожного народу, нації, окремої сім'ї і кожної людської істоти. Дослідження філософського концепту «насильство» дає усвідомлення причин, історичного характеру та можливих наслідків цих дій.

Звернемо увагу, що проблема насильства протягом багатьох століть займала уми багатьох філософів і має довгу історію свого осмислення. Перші дослідження проблематики насильства в науково-філософському плані можна знайти вже в працях стародавніх філософів, які дану категорію вивчали саме в контексті дихотомії «насильство-ненасильство». Наприклад, засновник філософії даосизму Лао-Цзи вважав, що слабкий перемагає сильного, а ніжний жорстокого. Всі знають це, але ніхто не хоче виконувати це. Слабке у світі перемагає найсильніше, тому велика перевага у смиренності і вигода у мовчанні [4, с. 1604]. Конфуцій одним з перших принципів людського буття висунув принцип «жень» – гуманності і людинолюбства, в основі якого ідея – «не роби людині того, чого не хочеш для себе». Філософ засуджує насильство навіть у правозастосувальній практиці, так як утвердження закону через страх покарання не відвертає людину від поганих вчинків, альтернативою виступає нормативність поведінки як результат сформованої моральності [5, с. 987].

У Середньовіччі насильство виступало не тільки постійним супутником людського буття, а й філософсько-релігійним обґрунтуванням репресивних дій церкви. При цьому створена католицькою церквою інквізиція стала особливим соціально-політичним інститутом, покликаним здійснювати насильство над особистістю для викорінення еретиків і супротивників державної (королівської) влади.

Поступово філософський сенс екзистенції «насильство» еволюціонує в необхідну умову для існування держави. Німецький філософ І. Кант вже досліджує проблему насильства з точки зору людської природи і відносин особистості з владою. Він виділяє три здатності особистості (пізнання, задоволення/незадоволення, здатність бажати), які породжують як вищу цінність – самосвідомість, так і нижчу природну власти-

вість людини – егоїзм, який потрібно контролювати, так як він веде до насильства над іншими людьми. Людські пристрасті повинні контролюватися за допомогою морально-етичних норм і правової культури. Міркуючи про мораль, владу і насильство, філософ доходить висновку, що порушення прав громадян звільняє їх від обов'язків підкорятися володареві шляхом насильницького опору, так як там, де порушений принцип людяності, порушений і принцип справедливості [6, с. 102].

Німецький мислитель Г. В. Ф. Гегель розумів насильство як узурпацію волі у її наявному бутті; як суспільні відносини, у ході яких одні індивіди (групи людей) за допомогою зовнішнього примусу, який являє собою загрозу життю аж до її руйнування, підкорюють собі інших, їх здібності, продуктивні сили, власність [7]. Внутрішньо людина може відчувати свободу навіть «перебуваючи в кайданах», однак у дійсності влада, яка може проявлятися у будь-якій дії, – це позбавлення волі або насильство. На рівні моральності насильство розглядається ним як обмеження внутрішньої свободи і самовизначення людини. З точки зору німецького філософа, цінність людини визначається її внутрішнім спонуканням, і тим самим її моральність є справжньою свободою. У це внутрішнє переконання не можна втручатися, його не можна піддавати насильству, тому моральна воля недоступна [8, с. 155]. На думку філософа, наявність і ступінь насильства у суспільстві можуть виступати у якості критерію розвитку соціальних відносин.

Інші філософи визнають насильство в прагненні людини або якоїсь соціальної групи нав'язати свою думку, свій спосіб життя іншим членам суспільства. Деякі дослідники вважають формами насильства гнів, лайку, прагнення що-небудь змінити, а інші автори переконані, що насильство пов'язане з прямим фізичним і матеріальним збитком і виявляється в таких формах, як вбивство, грабіж і т. п. З іншого боку, існує насильство, яке пронизує психологічну й інтелектуальну сфери і виявляється непомітно у вигляді спотвореної інформації, нав'язування власних переконань або

ненту [9]. Сам феномен насильства не од-нозначний і має багато тлумачень.

Узагалі у філософії насильство традиційно визначається як застосування сили або загроза її застосування, як зведення сили в закон людських відносин. До цього часу вже накопичена величезна кількість матеріалу, на підставі якого зроблено висновки стосовно розуміння природи людського насильства. На нашу думку, найбільш важливі результати у вивченні природи й механізму насильства досягнуті в галузях соціальної філософії та психології. Їх досягнення дають змогу назвати феномен «насильства» соціальною патологією особистості й суспільства.

Сучасна цивілізація призвела до того, що у свідомості людини вкорінюється деструктивна домінанта стосовно природи і суспільства з патологічним прагненням змінити весь світ. Зовнішній універсум руйнує внутрішню особисту свободу і, об'єднуючи пригнічені інстинкти, перетворює індивідів у «сублімованих рабів», що визначається не мірою покірності й не тяжкістю праці, а статусом буття як простого інструменту і зведенням людини до стану речі. Це і є чиста форма рабства. За словами Е. Дюркгейма, суспільство пожирає в людині людське. Соціоєволюція перетворює її на істоту, тотально залежну від об'єктивної необхідності. «Розлюднений» індивід, людина-машина є продуктом цивілізації, що підірвала генофонд життя [10]. За допомогою розуму людство спрямовує свою руйнівну атаку на навколишній світ. Сучасна людина зникає відстоювати тільки власні інтереси і сама, того не усвідомлюючи, за допомогою насильства губить себе і світ, в якому живе.

Насильство проникло в усі сфери життя і перетворилося на універсальний засіб вирішення конфліктів. Дійсно, ми можемо побачити сплески насильства впродовж історії людства і сучасність не є винятком. Заслуговує на увагу той факт, що насильство почало маркуватися як проблема. Після виходу роботи В. Беньяміна «Щодо критики насильства» [11] постала потужна філософська традиція рефлексії даного феномену, що вплинула на загальну думку сус-

пільства та змінила ставлення до насильства. Про це свідчить, зокрема, виникнення рухів, що закликають до ненасильства, численні державні та міжнародні програми з попередження насильства, інтерес до проблеми насильства в освіті, сім'ї і т. п.

Зазначимо, що інтерес до проблеми насильства в освіті не є випадковим. Є певні особливості вияву філософського сенсу екзистенції «насильство» в освітньому просторі. Якщо стихії насильства панують у суспільстві, то вони виявляються і в інститутах освіти, причому, як правило, ще в більшій мірі, ще в більш відкритій формі, ніж в інших інститутах, не пов'язаних з цілеспрямованим формуванням людини. Адже система освіти, її розгалужені соціальні інститути є не просто модель суспільства – це система, яка і породжує цю модель.

Якщо звернутися до історії, ми побачимо і зрозуміємо, що освіта неможлива без насильства, вона нібито завжди тягне за собою насильство. Сутністю процесу освіти є цілеспрямоване формування Іншого, і в цьому найширшому сенсі і є насильство. Насильство, якщо відволіктися від аксіологічного і екзистенціального моменту в ньому, це воля до зміни зовнішнього світу, – така воля, яка не рахується з тим, що зовнішній світ має свої закони розвитку, що існує деяка внутрішня єдність активної волі суб'єкта і змінюваного ним світу. Де існує насильство, там ця воля «вважає», що світ – це абсолютно аморфна матерія, яку можна формувати як завгодно і з якої можна виліпити, що завгодно. Відповідно й освіта розглядається як таке формування особистості, яке передбачає цілеспрямовану зміну вчителем учня. Причому ця зміна принципово не може збігатися з цілями самого учня, адже передбачається, що в останнього ще немає і не може бути ніяких цілей. Виходячи з того, що учень – це чиста дошка, а також з того, що час освіти, а точніше, навчання, – це, власне, не саме життя, а тільки підготовка до життя. Зазначимо, що сучасному суспільству необхідно чітко розуміти, що учень – це не чиста дошка і що час освіти це не тільки одна з частин підготовки до життя, але саме життя, причому, можливо, найбільш цінна частина життя.

Освіта за своєю сутністю як воля до зміни соціального світу, як воля до зміни Іншого на основі любові до нього передбачає досягнення вищої мети. Навіть якщо учень не знає ще своєї мети, то освіта формує її, але формує відповідно до вищих законів. Освіта здійснюється в ім'я вищого закону, монополію на знання якого не має у своєму розпорядженні наставник [12, с. 9]. Однак це не означає, що процес навіть самої прекрасної освіти (навчання) може відбуватися як гармонійна єдність учителя та учня. Перш за все, вчитель сам не до кінця знає «справжній устрій світу», його цілі не з'ясовані, та й не зможуть бути в повній мірі з'ясовані ніколи. Тому, по-перше, приймаючи рішення про те, які цілі і якими засобами і прийомами він повинен прищепити учневі певні знання, педагог сам знаходиться в стані пошуку, він сам вчиться. Слід зазначити, що екзистенціальна привабливість процесу викладання полягає в тому (і це не в останню чергу), що в процесі викладання вчитель бачить фундаментальний і єдиний спосіб самореалізуватися, долучитися до вищих цілей людської активності, але це повинно відбуватися не за рахунок приниження суб'єктивності учня.

По-друге, освіту і процес навчання не можна «розфарбувати» одними тільки світлими фарбами, бо учень значною мірою перебуває під владою нижчих стихій – це лінь, страх і т. п. Він раціоналізує своє підпорядкування цим стихіям як опір насильству вчителя та світу дорослих і, на його думку, системі віджилих забобонів суспільства. Такий опір є необхідною умовою дійсного процесу освіти. Відповідно, насильство є істотною формою освіти, сутнісний момент у системі освіти. Головна мета освіти – це соціалізація особистості. Цей процес не однозначний та тривалий. Завданням освіти є теоретична та практична реалізація цілей соціалізації, її інструментальне оформлення у вигляді комплексу засобів утримання майбутніх членів спільноти у сфері впливу цієї спільноти, в її межах. Особливості прояву насильства в освіті полягають у тому, що форми і ступінь насильства, які допускаються, визначаються не стільки

власне освітою, скільки соціально допустимими нормами в суспільстві. Педагогіка лише інтерпретує ці норми стосовно її специфічної сфери впливу. Достатньо згадати зміну характеру взаємовідносин вчителя і учня хоча б на прикладі розвитку європейської культури: від відомої близькосхідної педагогічної парадигми: «вуха учня на спині» – до гуманістичних концепцій вільного розвитку учнів [13, с. 251]. Зазначимо, що основний принцип примусу залишається непорушним. Освіта є інструментальним перетворенням технології насильства, здійснюваного суспільством над його членами з метою виживання людини як біологічного виду.

Освітній простір створює, формує нового члена спільноти, а цей процес неможливо здійснити без зовнішньої насильницької дії. Будь-яка творчість принципово агресивна відносно використовуваного матеріалу. Форма активна, матеріал пасивний – основна парадигма європейської типології мислення, яка знаходить своє втілення у педагогічній практиці. Завданням освіти є, з цієї точки зору, визнання існування інституту насильства як вирішального принципу для здійснення будь-яких педагогічних технологій. Звідси виникає і проблема надання цьому неминучому насильству, яке допускається з точки зору суспільства певних форм функціонування, а з іншого – досить успішних для виконання поставлених цілей. Координує ці крайнощі добре відомий загальний принцип: необхідно створити в педагогіці таку атмосферу здійснення її функцій, за якої процес освіти стимулювався б внутрішніми мотивами, причому неважливо якого походження – честолюбством, бажанням добитися успіху в статусному відношенні, в прагненні розбагатити або ж прагненням до духовної або інтелектуальної досконалості, до служіння суспільству або самому собі. В освіті необхідно здійснити поворот: зменшити зовнішній примус й посилити переконання суб'єктів навчання.

Освіта вже в тому вигляді, в якому з нею вперше стикається індивід, є насильством. Інша річ, що це насильство розглядається як необхідне. Передбачається, що тіль-

ки коли особистість пройде цю первинну соціалізацію і стандартизацію, вона зможе стати повноцінним членом суспільства. Результатом же цього початкового впливу має стати поява потреби в освіті, потягу до її продовження.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Храмцов О. М.** Філософські та психологічні засади дослідження насильства як кримінально-правової категорії / О. М. Храмцов // Вісник кримінологічної асоціації України – 2015. – № 2 (10). – С. 145–154.
2. **Малов А. В.** Проблема насильства в філософії Володимира Соловйова (історико-філософський аналіз): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филос. наук: 09.00.03 «История философии» / Алексей Викторович Малов. – Новогорск, 2001. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/problema-nasiliiya-v-filosofii-vladimira-soloveva-istoriko-filosofskii-analiz>
3. **Бездверний Ю. Ю.** Історико-філософські підвалини проблеми соціального насильства / Ю. Ю. Бездверний, М. В. Колинко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 3. – С. 175–183.
4. **Толстой Л. Н.** Об истине, жизни и поведении / Л. Н. Толстой. – М. : Классика литературы, 2006. – 1901 с.
5. **Конфуций.** Беседы и суждения Конфуция / Конфуций ; Сост., подгот. текста, примеч. и общ. ред. Р. В. Грищенко. – Санкт-Петербург : Кристалл, 2001. – 1119 с.
6. **Шахова Р. М.** Проблема насильства як соціокультурний феномен / Р. М. Шахова // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Психолого-педагогические науки. – 2013. – № 1. – С. 100–105.
7. **Философия: Энциклопедический словарь** [Электронный ресурс]. – М.: Гардарики, 2004. – Режим доступа: http://www.fidel-kastro.ru/filosofy/ihitk_ivin_slovar.htm
8. **Гегель Г.В.Ф.** Философия права / Георг Вильям Фридрих Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
9. **Ананьин В. О.** Насильство як явище у вимірах філософського аналізу [Електронний ресурс] / В. О. Ананьин // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2005. – № 48. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Ananin.htm
10. **Пилипчук В. Г.** Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір [Електронний ресурс] / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань // Освіта регіону. – 2012. – № 2. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/806>
11. **Беньямін В.** Щодо критики насильства / Вальтер Беньямін ; пер. з нім. Ігор Андрущенко – Київ: «Грані-Т», 2012. – 312 с.
12. **Пигров К. С.** Образование и насилие (К осмыслению некоторых методологических приемов) / К. С. Пигров // Образование и насилие: сборник статей. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 7–12.
13. **Феоктистов Г. Г.** Принуждение как структурный принцип педагогики / Г. Г. Феоктистов // Образование и насилие: сборник статей. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 250–264.

Наявність насильства в освітньому просторі – ознака репресивної педагогіки. Процес викорінення насильства та подолання репресивної педагогіки в Україні ще продовжується, і це є необхідною умовою для формування сучасної демократичної освіти.

REFERENCES

1. **Khramtsov O. M.** Philosophical and psychological principles of the study of violence as a criminal-law category / O. M. Khramtsov // Bulletin of the Criminological Association of Ukraine – 2015. – No. 2 (10). – P. 145–154.
2. **Malov A.V.** The problem of violence in the philosophy of Vladimir Solovyov (historical and philosophical analysis): abstract of dis for obtaining a scientific degree of PhD: 09.00.03 «History of Philosophy» / Aleksey Viktorovich Malov. – Novogorsk, 2001 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.dissercat.com/content/problema-nasiliiya-v-filosofii-vladimira-soloveva-istoriko-filosofskii-analiz>
3. **Bezdvorniy Y. Y.** Historical and philosophical foundations of the problem of social violence / Y. Y. Bezdvorniy, M. V. Kolinko // Science. Religion. Society. – 2010. – No. 3. – P. 175–183.
4. **Tolstoy L. N.** On Truth, Life and Behavior / L. N. Tolstoy. – M.: Classics of Literature, 2006 – 1901 p.
5. **Confucius.** Conversations and judgments of Confucius / Confucius; Prep. of text, notes and com. Ed. R. V. Grishchenko. – St. Petersburg: Cristal, 2001. – 1119 p.
6. **Shakhova R.M.** The problem of violence as a sociocultural phenomenon / R. M. Shakhova // Bulletin of Dagestan State Pedagogical University. Psychological and pedagogical sciences. – 2013. – No. 1. – P. 100–105.
7. **Philosophy: Encyclopedic Dictionary** [Electronic resource]. – M.: Gardariki, 2004. – Mode of access: http://www.fidel-kastro.ru/filosofy/ihitk_ivin_slovar.htm
8. **Hegel G.V.F.** Philosophy of law / Georg Wilhelm Friedrich Hegel. – M.: Mysl, 1990. – 524 p.
9. **Ananyin V.O.** Violence as a phenomenon in the dimensions of philosophical analysis [Electronic resource] / V.O. Ananyin // Multiversum. Philosophical Almanac. – K.: Center for Spiritual Culture. – 2005. – No. 48. – Mode of access: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_48/Ananin.htm
10. **Pylypchuk V.G.** The problem of aggression and violence: ideological and informational dimension [Electronic resource] / V. G. Pylypchuk, O. P. Dzyoban // Osivta Regionu. – 2012. – No. 2. – Mode of access: <http://social-science.com.ua/article/806>
11. **Benjamin V.** On Critique of Violence / Walter Benjamin; Transl. from German by Igor Andrushchenko – Kyiv: "Grani-T", 2012. – 312 p.
12. **Pygrov K.S.** Education and Violence (To Understanding Some Methodological Techniques) / K.S. Pygrov // Education and Violence: A Collection of Articles. – St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg State University, 2004. – С.7–12.
13. **Feoktistov G.G.** Compulsion as a structural principle of pedagogy / G.G. Feoktistov // Education and Violence: A collection of articles. – St. Petersburg: Publishing-house of St. Petersburg State University, 2004. – С. 250–264.